

DVA TORŽA O SREDNJOVJEKOVNOJ HRVATSKOJ POVIJESTI

Josip Lučić

I

Kako je došlo do početaka višestoljetnih političkih veza i odnosa između Hrvatske i Ugarske potkraj XI i u početku XII st., ne bi predstavljalo posebni problem kad bi se ti počeci tumačili prema izvještaju Tome Arcidakona. Naime, Toma u svom djelu »Historia salonitana« u gl. XVII piše kako je poslije smrti kralja Vladislava postao kraljem Koloman. Budući je Koloman bio ratoboran čovjek, odlučio je podvrći pod svoju vlast čitavu zemlju do Jadranskog mora. Došao je s velikom vojskom i osvojio je ostali dio Slavonije.¹ Iz ovog bi se izvještaja moglo zaključiti da je Koloman vojnički, ratom osvojio i zauzeo Hrvatsku. Pojavio se, međutim, jedan drugi dokument zvan Memoriale, Dodatak, Appendicula, Pacta conventa, a u novije vrijeme i Qualiter, koji kaže da je Koloman 1102. primio delegaciju predstavnika plemstva 12 plemena iz Hrvatske, koji su mu iskazali počast. Koloman je s njima sklopio sporazum: predstavnici plemstva 12 plemena Hrvatske uživat će mirno svoje posjede i dobra; oni i njihovi ljudi nisu dužni plaćati porez (censum seu tributum); za uzvrat, kad neprijatelj navali na granice, doći će kralju svako pleme s najmanje 10 konjanika i to do Drave na svoj, odanle na kraljev trošak.²

Povjesničarima je upalo u oči da pisac dokumenta Qualitera (u daljem tekstu: Q) želi na neki način ispraviti i nadopuniti prikaz Tome Arcidakona upozorujući buduće čitatelje da Koloman nije jednostavno ratom zauzeo Hrvatsku nego je po srijedi bio sporazum.³ Kao da je htio obavijestiti kasnija pokoljenja da Toma Arcidakon nije objektivan, nego pristran. Upravo zbog te osnovne proturječnosti: pisanje Tome Arcidakona (u druge autore nećemo ulaziti) da je Koloman vojskom, ratom zauzeo Hrvatsku, i sadržaja Q-a, prema kojem su predstavnici 12 plemena iz Hrvatske sklopili sporazum s Kolomanom, vodila se žestoka polemika u hrvatskoj i mađarskoj historiografiji. Hrvatski su povjesničari sve do 1914, bez obzira na političku situaciju

¹ Historia salonitana (ed. Rački) gl. XVII str. 58.

² Tekst Qualitera usp. M. Barada, Postanak hrvatskog plemstva, ČHP 3, 1943, str. 203—205. Najstariji tekst ovog dokumenta zapisan je u trogirskom rukopisu »Historia salonitana« a potječe iz 1387—1388 (Barada, n. dj., 203). Prijevod teksta dokumenta, usp. J. Šidak, Historijska čitanka za hrvatsku povijest, 1952, 34—35.

³ F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije I, 1914, 517—529 (kratica: Šišić, Priručnik). Donekle i I. Kršnjavi, Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona Spljetskog, VZA II, 1900, 147—148.

i odnose s Ugarskom, smatrali da je sadržaj Q-a u svojoj biti vjerodostojan (uz varijacije da se radi o personalnoj uniji, baštinskom pravu, međunarodnom ugovoru i sl.). Mađarski su historičari, naprotiv, prema političkoj situaciji priznavali neki put sadržaj Q-a kao vjerodostojan (osobito do 1830.), češće su tvrdili da je to falsifikat i iznosili zbog toga neka mađarska politička »prava« na Hrvatsku.⁴ Poslije I svjetskog rada, kad se Hrvatska politički odvojila od Austro-ugarske i ušla u novu državnu zajednicu, Kraljevinu SHS, nije više postojala bojazan zbog neke nove državne zajednice s Ugarskom. U toj novoj političkoj situaciji, gotovo su svi hrvatski povjesničari i poslije 1918. ostali na stajalištu da je Q. kao dokument u svojoj biti vjerodostojan i upotrebljiv kako za ilustraciju političkih, tako i društvenih prilika oko 1102.

F. Šišić (1925) smatra da su predstavnici 12 plemena, koje Q. spominje, u stvari predstavnici hrvatskog naroda i da su kao takovi pregovarali i sklopili s Kolomanom sporazum 1102.⁵ A. Dabinić (1940) smatra da je ugovor iz 1102. izborna kapitulacija, kojom Koloman dopušta hrvatskim plemenima slobodno uživanje zemlje, neplaćanje poreza i dr.⁶ M. Barada upozorava 1943. da u Q-u treba razlikovati dvije stvari: 1. kako je Hrvatska došla pod Ugarsku i 2. prava i dužnosti 12 plemena. Zbog toga je Q., prema njemu, sastavljen na temelju dvaju starijih povijesnih sastavaka koji opisuju ove dvije različite stvari. Sadržaj mu je Q-a vjerodostojni sastavak koji u svojim glavnim dijelovima potječe iz XII stoljeća. Feudalni odnosi, koji se odražavaju u Q-u, upućuju, prema Baradi, da je sastavljen u XII st. jer takvim odnosima nema traga u XIII ili XIV stoljeću. Napominje da u Kolomanovim darovnicama treba tražiti postanak pravoga hrvatskog plemstva.⁷ Lj. Hauptmann (1950) smatra Q. falsifikatom iz XIII st. (sastavljenim poslije 1235). Međutim, priznaje mu vrijednost i što se tiče vijesti o sporazumu 1102 (koji je, prema njemu bio, usmena pogodba) u smislu personalne unije Hrvata s Kolomanom i kao izvoru o plemićkom položaju starih Hrvata.⁸ M. Kostrenčić (1956) vidi u Q-u feudalni ugovor sklopljen 1102. između Kolomana kao seniora i pojedinih starješina 12 hrvatskih plemena kao vazala. Sadržaj tog ugovora je vjerodostojan, jer je, kako on ističe, njegov tekst autor crpao iz nekog autentičnog suvremenog izvora.⁹ O. Mandić (1959) prihvaća Hauptmannovo mišljenje da je Q. falsifikat sastavljen u XIII st., poslije tzv. Zlatne bule Andrije II. Prema Mandiću, sadržaj Q-a u svojoj je biti međunarodni ugovor, poznat pod nazivom Pacta conventa, sklopljen 1102. između Kolomana i predstavnika

⁴ Pregled tih mišljenja do 1914. usp. Šišić, n. dj., 411—423.

⁵ Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara I, 1925, 637—641. — U svom Priručniku, str. 525 napisao je da je apendikula isključivo važila za ono dvanaestero hrvatskih plemena, i ni za koga drugog, da ne može biti govora da je 12-ero plemena zastupalo prigodom utanačenja sporazuma sav hrvatski narod od Drave do Cetine, i da taj dokument nema formu državnopravnog ili međunarodnog akta. — Historiografski pregled rješavanja pitanja Q-a od Šišića do novijih autora, sa svojim ocjenama, donijela je i N. Klaić, Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske, HZ IX, 84—89 (kratica: N. Klaić, Plemstvo).

⁶ A. Dabinić, Hrvatska državna i pravna povijest, 1940, 101—103.

⁷ Barada, n. dj., 208—215.

⁸ L. Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo, Razprave I, 1950, 108—115.

⁹ M. Kostrenčić, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava, 1956, 151.

povlaštenog sloja 12 bratstava.¹⁰ S. Antoljak (1962) tvrdi da Q. nije prosti falsifikat.¹¹ Vl. Koščak (1963) smatra Kolomanov privilegij iz 1102. vjerodostojnim.¹²

Nasuprot ovom, tako reći jednodušnom, stavu hrvatske historiografije prije I svjetskog rata, pa zatim prije i poslije II svjetskog rata, koji sadržaj Q-a smatra u svojoj biti vjerodostojnim i upotrebljivim za prilike na početku XII st., postoje i dva suprotna mišljenja. M. Šufflay (1915), odmah poslije pojave Šišićeva »Priručnika« (ali i kasnije), ustvrdio je da je Q. falsifikat i da se ustanova plemstva 12 plemena javlja tek u pol. XIV stoljeća. Šufflayjevo mišljenje ostalo je u hrvatskoj historiografiji potpuno osamljeno; nitko se na njega nije, tako reći, ni osvrtao. Taj potpuni muk hrvatskih historičara u razdoblju poslije I svjetskog rata, prije II i u toku II svjetskog rata, najbolja je ilustracija kako je javnost ovo mišljenje dočekala. Tek poslije II svjetskog rata, 1956, Šufflayju se od svih hrvatskih i jugoslavenskih povjesničara pridružuje jedino N. Klaić izjavivši da je Q. falsifikat, jer se savez plemstva 12-ero plemena kraljevine Hrvatske javlja istom u polovici XIV st.¹⁴ Sporazum predstavnika plemstva 12 plemena s Kolomanom nije postojao; to je imaginacija.¹⁵

Činjenica da se o jednom dokumentu iznose tako oprečna mišljenja pokazuje da on sam po sebi nije dovoljno jasan. Q. su, bez sumnje, hrvatski i mađarski povjesničari bezbroj puta pročitali, analizirali i tražili upravo u njemu potvrde za svoja stanovišta. Mora se priznati da je sadržaj toga dokumenta — kako je došao do nas u prijepisu iz druge pol. XIV st. — takav da ga se ne može odmah i jednostavno prihvatiti. Ima u njemu nejasnoća pa čak i netačnosti; na njih upiru prstom oni koji ga označuju falsifikatom. S druge strane, njegov sadržaj i smisao ne odgovara prilikama u polovici XIV st., kada su u prvorazrednim izvorima zaista javlja spomen ustanove 12 plemena kraljevine Hrvatske. Da bi se vidjelo, na koje su poteškoće hrvatski povjesničari nailazili u analizi Q-a, iznijet ćemo u općem pregledu, kako su oni tumačili pojedine stavke toga dokumenta.

U Q-u piše da je Koloman sin ugarskog kralja Vladislava i da je kao takav naslijedio svog oca na prijestolju (»Colomanus Dei gratia filius Vladislavi regis Hungarie, stans in regno locc patris sui«). Šišić priznaje da je ovo težak propust u Q-u. Objašnjava ga tako da je sastavljač Q-a došao do te pogreške imajući u vidu djelo Tome Arcidakona, koji ne kaže čiji je Koloman sin. Zbog toga je sastavljač, koga datira u XIV st., pretpostavio da je Koloman kao nasljednik Vladislava bio njegov sin.¹⁶ Barada upravo na temelju ove pogreške smatra da Q. potječe iz XII st., jer se već u XIII

¹⁰ O. Mandić, »Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava, HZ XI—XII, 1958—59, 165—206.

¹¹ S. Antoljak, Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolini Zadra, Radovi X Instiuta JAZU Zadar, 1962, 57.

¹² Vl. Koščak, Položaj Vinodola u hrvatskoj feudalnoj državi, HZ XVI, 132.

¹³ N. Klaić, Plemstvo, 85.

¹⁴ ibidem, 84—99.

¹⁵ N. Klaić, Postanak plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«, HZ XI—XII, 124, 162 (kratica: N. Klaić, Postanak).

¹⁶ Šišić, Priručnik, 514—516.

st., nije držalo da je Koloman sin Vladislava. Upozorava da može biti po srijedi i grafička greška. Ladislav nije otac (pater), nego stric (patruus) Kolomanu; moguće je da su se ta dva pojma zamijenila. Ta pogreška mogla je povući za sobom drugu.¹⁷ Lj. Hauptmann ne slaže se s ovim tumačenjem Barade. On, naprotiv, smatra da greška označavanja takvog rodbinskog odnosa između Kolomana i Vladislava upućuju na datiranje Q-a u XIII st., odnosno poslije 1235.¹⁸

Koloman je došao s vojskom sve do Drave (»venit cum suo exercitu usque ad flumen Drave«). Mandić (kao i neki drugi povjesničari) misli da se zapravo radi o rijeci Savi.¹⁹

Koloman je htio s Hrvatima pregovarati i s njima sklopiti sporazum. Hrvati su na to pristali i poslali mu starješine od 12 hrvatskih plemena, (Rex... uolens ipsos graciose tractare et pacta cum eisdem, ut uoluerunt, ordinare. Chroates... inito consilio omnes insumil acceptaurent et miserunt XII nobiles sapenciores de XII tribubus Chroacie«). Svi hrvatski povjesničari smatraju ovaj podatak vjerodostojnim. Jedino ga niječu M. Šufflay i N. Klaić. Oni smatraju da ustanova plemstva 12 plemena u to vrijeme ne postoji i, prema tome, oni nisu mogli pregovarati s Kolomanom.²⁰ N. Klaić kategorički tvrdi da »pacta conventa« kao ugovor između 12 plemena i Kolomana nisu postojala.²¹

Q. nabraja tko su predstavnici 12 plemena. Među njima se spominju Murići (»comitem Petrum de genere Murithorum«). Hrvatski povjesničari smatraju da je to pisareva pogreška i da je treba ispraviti kao da piše: od roda Mogorovića.²² N. Klaić ostaje pri čitanju »Muritorum« i smatra da to označuje Muriće, za koje inače nema podataka da su u Hrvatskoj živjeli. Budući da Snačići ne postoje u pol. XIV st., N. Klaić misli da je na tim dvjema mjestima tekst Q. loše tradiran odnosno da je samo 10 plemena iz Q-a poznato.²³ Pitanje župana Martina od roda Karinjana i od roda Lapčana (comitem Martinum de genere Karinensium et de genere Lapčanorum) riješili su uspješno Šišić²⁴ i Barada.^{24a}

Koloman je s predstavnicima 12 plemena sklopio sporazum: ostavio im je da mirno uživaju svoje posjede i imovinu; oni i njihovi ljudi nisu dužni plaćati kralju porez (»quod omnes predicti teneant suas possessiones ac bona omnibus suis pacifice et quiete; et quod non teneatur aliqua predictarum generatio nec eorum homines solvere censum seu tributum regie maiestati prephate«). Hrvatski povjesničari smatraju ovaj podatak tačnim u tom smislu

¹⁷ Barada, n. dj., 206.

¹⁸ »po tem letu se niti en Arpadović ne imenuje već po očetu« — Hrv. prapl., 108.

¹⁹ Mandić, n. dj., 176.

²⁰ N. Klaić, Plemstvo, 85—99.

²¹ N. Klaić, Postanak, 123.

²² Šišić, Priručnik, 500—501; — Barada, n. dj., 210 i dr.

²³ N. Klaić, Postanak, 154, 157.

²⁴ Šišić, Priručnik, 502.

^{24a} Barada, n. dj., 210.

da je Koloman oslobodio plaćanja poreza pripadnike 12 plemena preko njihovih 12 predstavnika i ostavio im da mirno uživaju svoje posjede i imovinu,²⁵ odnosno da su se te povlastice odnosile na čitavo hrvatsko plemstvo južno od Gvozda, tj. da hrvatsko plemstvo ima osigurano vlasništvo i oslobođenje od poreza.²⁶ N. Klaić, pak, tvrdi da su plemići u Hrvatskoj (južno od Gvozda) plaćali porez u XII, XIII i XIV st. (marturinu), a da su se pripadnici ustanove plemstva 12 plemena Hrvatske osloboditi toga plaćanja tek za Ludovika I u pol. XIV stoljeća. Tvrdi zatim da ti pripadnici tada drže svoje posjede po nekom osobitom pravu.²⁷

Za uzvrat što je Koloman dopustio mirno uživanje posjeda pripadnicima 12 plemena i što ih je oslobodio od plaćanja poreza, predstavnici 12 plemena dužni su doći na kraljev poziv, kad netko navali na granice, najmanje s 10 konjanika i to do Drave na svoj trošak, ođanle na kraljev (»teneatur... quando aliquis inuadent sua confinia... ire debeant ad minus cum X equitum armigerum de qualibet generatione predictarum suis expensis usque ad flumen Draue, inde versus Hungariam ad expensas domini regis...«) Podatak smatraju tačnim i pouzdanim svi navedeni povjesničari osim Lj. Hauptmanna; za njega je taj broj obaveznih 10 vojnika premalen.²⁸ N. Klaić također smatra da je broj tačan, ali tvrdi da se to odnosi na pol. XIV stoljeća.²⁹

U čemu je dakle bitno neslaganje između dosadašnje hrvatske historiografije i N. Klaića? N. Klaić nije čuo postojanje ugovora između predstavnika plemstva 12 hrvatskih plemena (XII *nobiles sapenciores de XII tribubus Chroatie*) i Kolomana 1102. Tvrdi da je plemstvo u Hrvatskoj (južno od Gvozda) plaćalo za vrijeme Arpadovića i do Ludovika I (odnosno do pol. XIV st.) porez (marturinu); da ustanova plemstva 12 plemena nastaje u pol. XIV st. također za Ludovika I; njima se u to vrijeme priznaje pravo da drže svoje posjede i ne plaćaju porez; za uzvrat u to vrijeme vrše svoju službu sa 10 konjanika.

Budući da je ovo osamljen slučaj u hrvatskoj historiografiji da se ovako tumači ne samo početak odnosa između predstavnika 12 plemena i Kolomana 1102 — jer ugovor između predstavnika tih plemena i Koloman, prema N. Klaiću, ne postoji — nego i datiranje postanka ustanove plemstva 12 plemena Hrvatske u polovici XIV st., potrebno je u bitnim crtama iznijeti kako N. Klaić sve to zamišlja i kako to argumentira; obazrijeti se, najzad, na vrijednost njezinih zaključaka. Drugim riječima — potrebno je vidjeti da li je čitava dosadašnja hrvatska historiografija od Luciusa preko F. Račkoga i Šišića do suvremenih hrvatskih povjesničara bila u dubokoj zabludi, neznanju i dilentatizmu i sl. kad nisu pomišljali da postanak ustanove plemstva 12 plemena datiraju u pol. XIV st. i kada su Q-u pridavali stanovitu vjerodostojnost za prilike u početku XII st., osobito u odnosu predstavnika plemstva 12 plemena prema Kolomanu 1102.

²⁵ Šišić, Priručnik, 217; — Barada, n. dj., 211; — Kostrenčić, n. dj., 151.

²⁶ Dabinović, n. dj., 101. — Mandić, n. dj., 178, 199. — Košćak, n. dj., 132.

²⁷ Klaić, Plemstvo, 94, 96. — ista: Postanak, 161.

²⁸ Lj. Hauptmann, n. dj., 109.

²⁹ N. Klaić, Plemstvo, 97.

N. Klaić je o tom pitanju napisala nekoliko rasprava. U prikazivanju njezine teze držat ćemo se sadržaja dviju rasprava koje su izašle u »Historijskom zborniku«, jer je ona u njima svoj stav najjasnije izložila.³⁰ N. Klaić vidi jednu od zapreka u rješavanju ove problematike u »staroj baštini«, zbog koje, »iako to danas nije potrebno, nosi naša historiografija vrlo često pečat narodne pjesme; zbog nje zatvara oči pred činjenicom, koje otkriva kritička obrada izvornog materijala, koja jedina pokazuje ispravni put za naučno rješavanje problema«. ³¹ Ovim riječima autorica iznosi svoj sud o vrijednosti starije, a djelomično i suvremene hrvatske historiografije kad se piše o tom problemu.

Za konstrukciju svoje sheme N. Klaić uzima postavku da u Hrvatskoj prilikom dolaska Arpadovića u XII st. ne postoji više kraljevski posjed bivših hrvatskih kraljeva, koji bi oni kao novi hrvatski kraljevi mogli preuzeti. Župani su, koji u to vrijeme postoje, kraljevski činovnici. Oni sudjeluju kao savjetnici presuda i na sudu. Čini se da je županska čast nasljedna i da se prenosi s oca na sina. Župani vrše svoju vlast gotovo nezavisno i postepeno je pretvaraju u svoju, pri čemu se dolazi među pojedincima do obračunavanja. U tom procesu kraljevske županije, napominje dalje N. Klaić, prelaze u ruke pojedinaca i to protiv volje vladara. Jurisdikciju takvog župana, koji je mogao postati i knez, najvjerojatnije je ograničavao samo ban. Međutim, taj prijelaz kraljevskih županija u ruke velikaša dogodio se, navodno, prije nego se u njima mogao razviti i izdići posebni sloj nižeg plemstva. Takvo uzdizanje velikaša uzrok je slabosti posljednjih Arpadovića, koji zatim žele najjače velikaše, Bribirske knezove, privući nasljednim banstvom. Anžuvinci, naprotiv, razbijaju Bribirce, što je značilo i razbijanje Hrvatske. Kad su umrli i Nelipčiči, Ludovik I pokušava uspostaviti »svoje kraljevsko pravo« u Hrvatskoj, tj. povratiti natrag komitate. Prije nego je uspio svladati hrvatske oligarhe i prije nego je dobio teritorij na kojem je vršio neposredno kraljevsku vlast, nije, ističe N. Klaić, bilo mogućnosti da se niže plemstvo organizira u stalež. Tek je tada kralj počeo istraživati svoja kraljevska prava. Bira se 12 zakletih sudaca iz 12 plemena Lučke županije. Na teritoriju Lučke županije postojala su plemena koja su htjela da se povežu s kraljem »i tako zaštite od samovolje velikaša«. Kralju je ova podrška nižeg plemstva dobro došla. »Njihovi su predstavnici kao zakleti prisjednici i suci ispitivali kraljevsko pravo u Hrvatskoj, a kralj im je za uzvrat očito podijelio povlastice, koje ostalo niže plemstvo u Hrvatskoj tada nije imalo«. Osnutak toga saveza nižeg plemstva 12 plemena datira između 1347. i 1350. Povlastica članova saveza plemstva 12 plemena sastojala se u tome da su bili oslobođeni poreza (»ili ih je kralj oslobodio poreza ili su kao plemići dvanaestero plemena uspjeli uvjeriti kralja, da oni već od Kolomanova vremena ne plaćaju porez«). ³² Osim toga preuzeli su vojnu dužnost da kralju služe s deset konjanika. ³³ N. Klaić priznaje da se taj podatak o vojnoj službi

³⁰ ibidem, 83—100, — Postanak, 121—162.

³¹ N. Klaić, Postanak, 139.

³² N. Klaić, Plemstvo, 96.

³³ ibidem, 96.

ne može kontrolirati suvremenim podacima, ali ipak zaključuje: »čini se, da opravdanje za postanak podataka o vojnoj dužnosti u Qualiteru možemo naći u XIV st. i to opet u vezi s obnovom kraljevske vlasti u Hrvatskoj«. ³⁴ Vjerojatno su članovi tog saveza postali »familiaris curie regis«. Članovi saveza »bez sumnje bili su podređeni samo banu, jer je i to bio privilegij nižeg plemstva«. ³⁵ Postavlja zatim pitanje da li je nižem plemstvu u pol. XIV st. bio potreban falsifikat za dobivanje privilegija i odgovara da je to otvoreno pitanje, ³⁶ ali na kraju konstatira da »Ludovik dopušta da se organizira savez 12 plemena i sam podjeljuje njegovim članovima nobilitet«. ³⁷ Drugim riječima, Q. je suvišan jer sam Ludovik I podjeljuje nobilitet, tj. oslobađanje od poreza i mirno uživanje zemlje.

U prvi mah se čini da je ova konstrukcija prihvatljiva. Sama autorica traži da se ova njezina shema primjeni općenito u suvremenoj povijesnoj nauci kad se govori ili piše o tom problemu. Međutim, da bi jedna konstrukcija bila dobra, ne smije imati slabih tačaka, ne smiju je druge alternative pokapati. Osnovne postavke moraju biti neobično čvrste i dokumentirane. Ako nema dovoljne argumentacije, onda treba iznijeti da se radi o hipotezi i kao takvu je tretirati. A kad je riječ o hipotezi, onda se ne može zahtijevati da je svatko u povijesnoj nauci mora usvojiti.

N. Klaić ništa ne govori o tome kako su Arpadovići došli u Hrvatsku, odnosno kako su počeli hrvatsko-ugarski odnosi i političke veze u sklopu jedne nove državne zajednice. Nije dovoljno reći da ugovor iz 1102. nije postojao. Umjesto toga N. Klaić iznosi nedovoljno jasnu i teško prihvatljivu jednostavnu tvrdnju, jednostavnu zbog pomanjkanja nedovoljno neospornih činjenica, da su se međunarodni odnosi između Hrvatske i Ugarske krajem XI i u početku XII stoljeća razvijali ovako »donekle izuzetan položaj Hrvatske za Arpadovića morao se bazirati na povlaštenom položaju onog društvenog sloja, koji su Arpadovići ili zatekli u takvom stanju ili ga sami uzdigli. Samo što taj sloj nije bila *ustanova dvanaestoro plemena*. Možda su to bila kasnija hrvatska vlastela, kao knezovi Bribirski ili Nelipčići...«. ³⁸ Riječima »ili... ili... možda« ništa se ne dokazuje. Njima se samo izriču pretpostavke. »Povlašteni društveni sloj« u ovom kontekstu je obična fraza bez sadržaja. Ujedno podsjeća na Baradinu teoriju o formiranju povlaštenog sloja 1102. Ako postoji zapis, kao npr. Q. s viješću o načinu kako su počeli hrvatsko-ugarski odnosi, tada je on i takav kakav je do nas došao vredniji od pretpostavki i nagađanja. U Q-u, naime, sadržani su stanoviti konkretni podaci, dok pretpostavke su samo pretpostavke. Može li autoričina konstrukcija izdržati činjenicu da su Arpadovići ipak imali zemlje u Hrvatskoj kojom su mogli raspolagati, odnosno da su mogli davati neke privilegije vezane za zemlju i određeni teritorij, a za uzvrat zahtijevati vojnu dužnost? Mislim pri tom

³⁴ ibidem, 97.

³⁵ N. Klaić, Postanak, 161.

³⁶ ibidem 161.

³⁷ ibidem 162.

³⁸ N. Klaić, Plemstvo, 99.

na poznatu darovnicu krčkom knezu Bartolu iz 1193.³⁹ Ako se prizna vjerodostojnost podatku iz Q. da je Koloman prepustio mirno uživanje posjeda plemenima koja su s njim sklopila sporazum, moglo bi se tada pretpostaviti da na području koje se nastavali pripadnici 12-ero plemena u XII st. nije bilo više kraljevskog posjeda. To bi moglo biti jedan od dokaza više za vjerodostojnost Q-a, koji bi bacao njegov postanak u XII st. U nekim krajevima izvan područja koja su nastavali pripadnici 12-ero plemena, mogao je ugarski kralj od XII do XIV st. imati posjede i stanovita kraljevska prava. Treba pobiti tezu da župani u XII st. mogu biti i oni koji nisu kraljevski činovnici. Vj. Klaić, npr. piše da je do kraja XII st. župana (iupanus) u mnogim hrvatskim župama zamijenio feudalni knez (comes) koji je bio kraljev vazal.⁴⁰ Znači, da do kraja XII st. u Hrvatskoj ne bi svi župani morali da budu kraljevski činovnici. Autorica sama nije na čistu s funkcijom i položajem župana u to vrijeme, jer kaže da taj problem treba rješavati »samo kao opće slavenski problem« i da ovdje ne želi u to dublje ulaziti.⁴¹ Međutim, to je ne smeta da na županima kao kraljevskim činovnicima gradi dalje

³⁹ Mišljenje N. Klaić da: »U darovnici se, doduše tvrdi da kralj daruje *terram*, ali se taj izraz na ovome mjestu ne može shvatiti u doslovnom značenju. Jer Bartol Krčki nije primio modrušku »zemlju« u posjed (in possessionem), već je kraljevskom darovnicom stekao čast modruškog župana (odnosno kneza, kako obično nazivamo nasljedne župane). Ta je darovnica iz 1193. dala pravo krčkim knezovima da na području darovanog vlastelinstva postavljaju svoje činovnike, koji će ubirati podavanja i vršiti sudstvo i ostale javne funkcije« (Tzv. »pacta conventa« ili tobožnji ugovor između plemstva dvanaestero plemena i kralja Kolomana 1102. godine, Historijski pregled, 1960, 2, str. 117). Čini nam se da je takvo objašnjenje teško prihvatljivo. Izraz »terra« u srednjovjekovnim ispravama ovog tipa i u ovom kontekstu zadržava svoje osnovno značenje: zemlju i prava vezana za nju (usp. rječnika klasičnog i srednjovjekovnog latiniteta, npr. *Lexicon totius latinitatis*, Du Cange, Bartal i dr). Bela III i ne mora spomenuti da uvodi Bartola »in possessionem« Modruša, jer kralj u feudalizmu zadržava vrhovno posjedovno pravo. Kad kralj daruje neku zemlju to radi obično kao nagradu za vjernost ili uz zahtijev vršenja neke službe. To je očito i u ovom slučaju »infra limites regni cum decem loricis in recompensatione suscepti beneficii nobis assistat«. U darovnici ne piše čiji je Modruš bio posjed prije darovanja, niti se u ispravi nalazi podatak da je Modruš tuđa »possessio« u času darovanja, na kojoj Bartol vrši samo čast kneza. Bela III tačno navodi da Bartol treba da posjeduje zemlju »totam terram pertinetem ad comitatum Modros... possidendam«, a ne samo da ima kneževsku čast i određena prava. Bela III bi jasno izdvojio pripadnosti i prihode koje Bartolu pripadaju od službe kneza na području Modruša, od posjeda Modruša kad bi on bio nečiji tuđi posjed. Bela III određuje i pod kojim će se uvjetima mijenjati gospodari Modruša. Kada i kako Modruš postaje kraljevska zemlja o tome je pisano dosta uvjerljivo u literaturi (M. Kostrenčić, Vinodolski zakonik, HZ II, 1949, 138 i drugi). Da bi se izbjegao dojam da N. Klaić samovoljno nateže tumačenje jasnog i nedvosmislenog teksta darovnice, osobito smisla riječi terra, u korist unaprijed fiksirane konstatacije o nepostojanju kraljevskog posjeda u Hrvatskoj, trebala bi navesti komparativni materijal iz isprava ovog tipa o značenju riječi terra. Nalazi se, istina, slučajeva da terra u tekstovima ima neki put figurativno, preneseno pa čak i apstraktno značenje, ali ne u ovakvom kontekstu. Zbog toga se može iznijeti da je kontradikcija u tvrdnji da »darovano vlastelinstvo« ne predstavlja zemlju (terram). Vlastelinstvo u srednjem vijeku redovito uključuje u sebe pojam terra u svom osnovnom značenju.

⁴⁰ Vj. Klaić, Bribirski knezovi od plemena Šubić do god 1347, Zagreb 1897, 21.

⁴¹ N. Klaić, Postanak 128.

svoju shemu. Što je, ako ta teza nije tačna? Autorica nije uspjela dokazati da se u Hrvatskoj plaćao porez (marturina) za Arpadovića. Pokušala je čvrste dokaze Vj. Klaića⁴² i F. Šišića⁴³ oslabiti analizom dviju isprava (SCD XIII 91—92; 185—190.). Međutim, O. Mandić i Vl. Košćak konstatirali su da je jedna isprava (SCD XIII 91—92) materijalno oštećena i neupotreblija za naučno istraživanje i zaključivanje. Ukoliko se i može nešto iz nje čitati ne daju pravo zaključcima N. Klaić. Druga isprava, pak, omogućuje zaključak suprotan onome koji je ona izvela.⁴⁴ Prema tome, te se dvije isprave ne mogu upotrebljavati protiv argumenata Vj. Klaića i F. Šišića, a po tome pada i čitava konstrukcija N. Klaić o plaćanju poreza (marturine) u Hrvatskoj. Ako se jedna isprava može tumačiti na dva različita načina, ona ne može služiti kao čvrsta argumentacija; ona nije dokazno sredstvo.

Ali, mogu se iznijeti i teži prigovori. Ne postoji ni jedan dokument koji bi potvrdio da je Ludovik dopustio organiziranje plemstva 12 plemena u Hrvatskoj. Ne postoji ni jedan dokument da je Ludovik ikada dao nobilitet pripadnicima ustanove 12 plemena. To znači — ne postoji dokument kojim on njima prepušta mirno uživanje posjeda, a ne postoji ni dokument da ih on oslobađa poreza;⁴⁵ ne postoji, zatim, dokument da se oni obvezuju Ludoviku I na vojnu dužnost od 10 konjanika. Kad, dakle, takvi dokumenti, odnosno izvori, ne postoje kako je onda autorica mogla doći do svojih zaključaka? Ona navodi dokument iz kojega se vidi da je Ludovik poslao bana, a zatim svoju majku i ostale velikodostojnike da istraže u kraljevstvima Dalmacije i Hrvatske kraljevska prava. Iz podatka: »perceptis et auditis viginti duos iuratos pro exequendis iuribus nostris regalibus in regno Croacie per nos deputatos«⁴⁶ kao i iz čitavog teksta ne može se izvući zaključak da je tako i zbog toga nastala ustanova 12 plemena. Ali, evo što autorica iz toga izvlači: »Nije li dakle i ustanova 12 plemena u Hrvatskoj nastala pod sličnim uvjetima? I ovdje je kralj poslao najprije bana, a zatim i svoju majku da ispituju kraljevska prava. I ovdje su izabrani rotnici — 24 jurati assessores i iudices. Nije li se 12 zakletih sudaca u tom času biralo također iz 12 plemena u Lučkoj županiji?«⁴⁷ Ponavljamo: u ispravi se ne spominje ni 12 sudaca, ni Lučka županija, niti 24 jurati assessores i iudices. U ispravi doslovno stoji da su ta 22 (iidem viginti duo jurati — a ne 24) potvrdili »quod iidem Iwan, Lachko et Tuerco, ac eorum predecessores de nobilibus duodecim generationem regni Croatiae ortum et originem non habuissent, nec habent«.⁴⁸ Autorica ispušta datum ovog dokumenta (28. XII 1360) očito zbog toga jer ne može na temelju ovog dokumenta tvrditi da je Ludovik tada dopustio organizaciju 12 plemena čiji postanak je ona datirala između 1347. i 1350. To bi značilo

⁴² »Marturina kao javna zemaljska daća u kraljevini Hrvatskoj između Gvozda i Neretve nije postojala.« Vj. Klaić, Marturina. Slavenska daća u Srednjem vijeku, Rad JAZU 157, 159—161.

⁴³ Šišić, Priručnik, 474.

⁴⁴ Mandić, n. dj., 178—179. — Košćak, n. dj., 132, bilj. 4.

⁴⁵ I. Mandić upozorava da ne postoji Ludovikova isprava kojom bi on oslobodio od poreza plemiće 12-ero plemena, n. dj., 200.

N. Klaić, Postanak, 135, 159.

⁴⁷ ibidem 159.

⁴⁸ SCD XIII, 87.

da Ludovik 1360. dopušta organizaciju jednog saveza plemstva koji postoji već 10—13 godina. U citiranom dokumentu stoji samo da su »viginti duo jurati«, pored ostalog, potvrdili da Ivan i drugovi nisu članovi ustanove 12 plemena i ništa više. Da vidimo na temelju čega je autorica zaključila da je Ludovik podijelio nobilitet pripadnicima plemstva 12-ero plemena. Postoji dokument nazivan Q., koji autorica smatra falsifikatom i legendom,⁴⁹ a u kojem piše da je Koloman 1102. podijelio pripadnicima plemstva 12 plemena spomenute privilegije. Autorica u tom dokumentu mijenja vladara, umjesto Kolomana stavlja Ludovika, pa taj falsifikat, tu legendu upotrebljava kao prvorazredni izvor za prilike XIV st. i isključivo na temelju takvog Q-a zaključuje tko su sve pripadnici 12-ero plemena i da su ti predstavnici bili od Ludovika I oslobođeni poreza uz obavezu vojne dužnosti.⁵⁰ Ona se dakle, sama služi falsifikatom, koji u toj metamorfozi postaje i vjerodostojan i pouzdan izvor, ne više legenda i sl. Osim toga, ne postoji ni jedan dokument na temelju kojeg bi se moglo zaključiti da je savez 12 plemena osnovan s ciljem da se niže plemstvo zaštiti od velikaša. Trebalo bi konkretno iznijeti: kojih se to velikaša niži plemići, kao članovi saveza 12 plemena, boje u pol. XIV stoljeća. Zaključak je ove analize; ne postoji dokument koji bi mogao dovesti u bilo kakvu vezu Ludovika i osnutak ustanove 12-ero plemena u Hrvatskoj; nema dokumenta koji bi mogao dokazati da je upravo Ludovik podijelio nobilitet pripadnicima 12-ero plemena, tj. oslobodio ih od poreza i obvezao na vojnu dužnost od 10 konjanika i sl. Sadržaj Q-a i kralj Ludovik I nemaju međusobno neposredne veze. Međutim ako bi čak i išli slijedom izvoda N. Klaić morali bi smo doći do suprotnih zaključaka od njezinih. Ludovik želi uspostaviti stara kraljevska prava u Hrvatskoj uz pomoć organizacije nižeg plemstva. Pri tom kralj i ta organizacija dobro znadu koja su kraljevska prava i zahtijevaju njihovo poštivanje. U čitavom tom postupku kralj ne dira u nobilitet pripadnika ustanove 12-ero plemena. Zašto? Odgovor se nameće, po našem mišljenju, zato jer su imali svoja određena plemićka prava (oslobođenje od poreza, mirno uživanje posjeda i sl.) i za Arpadovića, prije XIV stoljeća. Budući da se u toku stoljeća nisu ogriješili o kraljevska prava, Ludovik ih mora pustiti na miru, ne dirati njihove posjede, niti zahtijevati plaćanje poreza. Umjesto takvog zaključka, N. Klaić se domišlja da su predstavnici 12-ero plemena »uspjeli uvjeriti« Ludovika da oni ne plaćaju porez. Taj odgovor je neuvjerljiv. Kao da Ludovik ne zna što hoće i koja su njegova prava. Njemu se podvaljuje u osnovnom kraljevskom pravu: podjeljivanju nobiliteta upravo u vrijeme kad dobro zna što hoće i kad se energično bori i za ona prava koja su imali davno hrvatski kraljevi prije njega. Drugo razjašnjenje da je Ludovik sam oslobodio pripadnike 12-ero plemena plaćanja poreza itd. također nije prihvatljiv. Kao što nema dokumenta da su predstavnici 12-ero plemena »uvjerali« Ludovika o svom nobilitetu, tako nema ni dokumenta, kao što je već istaknuto, da im je Ludovik podijelio nobilitet. Za takav bi se dokument znalo, ako ne iz neposrednog, a ono barem iz kakvog posrednog izvora na kojeg bi se netko iz te organizacije pozvao.

⁴⁹ »legendarni karakter Qualitera« (Postanak, 161).

⁵⁰ N. Klaić, Plemstvo, 94—96.

Kad smo odvojili Ludovika od osnutka ustanove 12-ero plemena i podjeljivanja privilegija sadržanih u Q-u, postavlja se pitanje: da li sadržaj Q-a odgovara prilikama u Hrvatskoj u pol. XIV stoljeća? Potrebno je prijeći na analizu samoga Q-a.

U Q-u se spominju plemena Snačića i Kukara. Oba ta plemena ne žive u pol. XIV stoljeća. Snačići se javljaju do u XIII st., a Kukari do g. 1178.⁵¹ i, ponovo u XV st. (1401).⁵² Ako oni ne žive u pol. XIV st., znači da Q. nije mogao nastati u to vrijeme, a niti ustanova 12-ero plemena. Pozivanje na loše tradiranje imena Snačić⁵³ u tekstu ne rješava problem, jer treba utvrditi ime plemena koje bi na tom mjesto trebalo da stoji mjesto imena Snačić.⁵⁴

Motiv da kralj nekom daje privilegije, a za uzvrat traži od njega 10 konjanika nije poznat u pol. XIV stoljeća. Taj je motiv poznat u Hrvatskoj u XII st. (isprava krčkom knezu Bartolu 1193.) i u Slavoniji 1242. u privilegiju kojim Bela IV uzdiže Gradec (Zagreb) u »slobodni kraljevski grad«. Pri tom traži od građana Zagreba vojnu službu od 10 vojnika.⁵⁵ I taj momenat upućuje, dakle, na zaključak da Q. nije mogao nastati u pol. XIV stoljeća. Kako bi Ludovik mogao tražiti od članova saveza 12-ero plemena da mu služe svako s najmanje 10 konjanika, kad to nije bila praksa u njegovo vrijeme. To je anahronizam.

Autorica tvrdi da »ni jedna od velikaških ili kneževskih porodica nije ušla u savez plemena, pa je i to jedan od dokaza, da je 12-ero plemena po svojoj staleškoj pripadnosti niže plemstvo u kraljevini Hrvatskoj«. ⁵⁶ Međutim, u nabranjanju tko su sve pripadnici saveza 12 plemena, autorica prema Q-u, spominje i Šubiće, bez ikakve ograde da to mjesto u Q-u nije dobro tradirano.⁵⁷ Postavlja se pitanje: kako je moguće da Šubići, koji su u pol. XIV st. velikaši, budu istodobno u savezu nižeg plemstva 12-ero plemena i da se bore protiv samih sebe. Pripadnost Šubića ustanovi 12-ero plemena, dokazuje, po našem mišljenju, da ta ustanova nije savez nižeg plemstva u Hrvatskoj. Ne možemo sve Šubiće i njihove ogranke uvrstiti u niže plemstvo u pol. XIV st. jer, npr., 1293., prema doduše sumnjivoj ispravi, Andrija III traži 500 konjanika od Pavla Šubića zbog podjeljivanja nasljednje banske časti.

Hrvatski su povjesničari jednodušni u mišljenju da je plemstvo 12-ero plemena i plemstvo u Hrvatskoj općenito bilo za vrijeme Arpadovića oslobođeno plaćanja poreza. Budući da se u Q-u to plemstvo oslobađa plaćanja poreza, Q. je morao nastati u vrijeme kad plemići u Hrvatskoj nisu plaćali porez.

Postanak dakle Q-a treba tražiti:

1. u vremenu kad je postojao običaj da ugarski kralj daje nekom privilegije a za uzvrat traži vojničku dužnost od 10 konjanika odnosno vojnika;
2. u vremenu kad su živjeli plemena Kukari i Snačići;

⁵¹ Vj. Klaić, Rad JAZU 130, 36.

⁵² Antoljak, n. dj., 69.

⁵³ N. Klaić, Postanak, 154.

⁵⁴ J. Lučić, HZ XVI, 317.

⁵⁵ SCD IV, 174.

⁵⁶ N. Klaić, Postanak, 156.

⁵⁷ ibidem 154.

3. u vremenu kad su Šubići bili više manje ravnopravni u ekonomskom, društvenom i političkom položaju s ostalim članovima 12-ero plemena. Drugim riječima — kada se Šubići nisu još izdizali posebnim većim privilegijama od ostalih članova plemstva 12-ero plemena.

Ad 1. Šišić je upozorio da je u XII st., tačnije 1193, postojao uzus da ugarski kralj, dajući privilegij, traži vojnu službu od 10 konjanika. Potvrdu tome nalazi kad ugarski kralj Bela III podjeljuje privilegij krčkom knezu Bartolu, a za uzvrat traži vojnu službu od 10 konjanika »infra limites regni cum decem loricis... extra regnum vero cum quattuor loricis nobis seruiat«. Ponovo se to potvrđuje i u XIII st. (1251). Šišić je tražio analogiju tom slučaju i van Hrvatske. Našao je da je nešto slično postojalo i u Njemačkoj i u »cijeloj onovremenoj zapadnoj Evropi« u XII stoljeću.⁵⁸ Sličan uzus postoji, kako smo vidjeli, i u Slavoniji. Kad Bela IV podjeljuje privilegij slob. kralj. gradu Gradecu 16. XI 1242. traži da mu građani u slučaju određenog rata pošalju 10 vojnika.⁵⁹ Uzus, dakle, da kralj podjeljuje privilegije, a za uzvrat traži 10 konjanika, pojavljuje se najprije u Hrvatskoj u XII stoljeću. Odatle prelazi u XIII st. u Slavoniju (kad se radi o gradovima). Budući da je taj uzus nepoznat u Ugarskoj u XII st.,⁶⁰ on nije mogao doći iz Ugarske u Hrvatsku. Postavlja se sada pitanje: da li je Bela III 1193. god, inaugurirao u Hrvatskoj jedan uzus dotad nepoznat u Hrvatskoj i Ugarskoj, tj. da kralj daje privilegij, a traži vojnu službu od 10 konjanika, ili je zato već imao primjer i praksu u Hrvatskoj, pa u slučaju krčkog kneza Bartola 1193. to samo potvrđuje? Drugim riječima: da li je uzus vojne službe od 10 konjanika u darovnici iz 1193. primijenjen na temelju prakse koju Q. spominje ili je taj broj konjanika ušao u Q. iz darovnice krčkom knezu Bartolu? Od odgovora na to pitanje ovisi i odgovor na pitanje, da li je Q. zaista nastao u XII st. prije darovnice iz 1193. ili poslije nje, da li je Q. dokument XII st. ili kasnijih stoljeća? Ovdje pomaže samo analiza Q-a. Pleme Kukari, koje se spominje u Q-u kao jedno od 12 plemena, javlja se u dokumentima XII st. do 1178,⁶¹ kako smo već istaknuli. U to vrijeme ono živi u okolici Splita i Klisa.⁶² Poslije toga više se ne javlja u povijesnim izvorima na tom području. Kasnije, 1401, ponovo se neko pleme Kukari javlja u okolici Zadra.⁶³ Budući da do 1178. pleme Kukari živi u okolici Splita i Klisa, a 1401. u okolici Zadra, zaključujemo da to nije isto pleme jer nemamo dokaza o pre-

⁵⁸ Šišić, Priručnik, 509—513. — Šišić je do ovih konstatacija došao na temelju rezultata koje je za njemačke prilike obradio Georg Waitz, *Deutsche Verfassungsgeschichte* VIII, 127 i 128. — Lj. Hauptmann prigovorio je Šišiću da ne uzima u obzir ono što je Waitz napisao na str. 139. istog djela o tom pitanju. Međutim, na toj stranici Waitz ne pobija ono što iznosi na str. 127 i 128, nego samo donosi brojke o tome koliko su njemački carevi imali vitezova kad su išli u ratne pohode u Italiju ili drugamo. Prema tome, brojke, koliko su konjanika i vojnika davali pojedini gradovi i velikaši, a na to se Šišić prvenstveno poziva, ostaju tačne.

⁵⁹ »Cum enim rex Hungariae expeditionem ad partes maritimas vel Carinthiam vel Austriam facere voluerit, dicti cives decem milites mittere teneantur cum armis militaribus apparatus« (SCD IV, 174).

⁶⁰ Prolistao sam dostupne dokumente iz ugarske povijesti do 1200. i nisam našao sličan slučaj.

⁶¹ Vj. Klaić, *Rad JAZU* 130, 36

⁶² Barada, n. dj., 209.

⁶³ Antoljak, n. dj., 69.

seljenju tog plemena iz okolice Klisa i Splita u okolicu Zadra. Između njih postoji vremenski vakuum od 223 godine, više nego dva stoljeća. Zbog toga pretpostavljamo da nemaju međusobnog genealoškog kontinuiteta, iako se jednako nazivaju. Ovo je jedan od elemenata koji dopušta da Q. datiramo prije 1193, prije darovnice Bele III krčkom knezu Bartolu. Uzus da kralj nekom podjeljuje privilegij, a za uzvrat traži vojničku dužnost od 10 konjanika, svakako je postojao u Hrvatskoj i prije 1193. Bela III samo primjenjuje u slučaju krčkoga kneza Bartola uzus koji je u Hrvatskoj dotada očito postojao. Taj uzus je dokumentiran, po našem mišljenju, u Q-u. Taj uzus, kako je Šišić dokazao ne proturječi prilikama u Evropi u XII stoljeću.⁶⁴

Ad 2. Kad smo riješili pitanje egzistencije Kukara, kojih postojanje ne prelazi u XIII st., smatramo da smo iznijeli prilično jak argument za datiranje Q-a u XII stoljeće. Kako se Snačići više ne javljaju u plemenskom smislu poslije XIII st., to u krajnjem slučaju prestanak egzistencije plemena Snačić predstavlja terminus post quem non postanka Q-a. Međutim, nama se čini prihvatljivije da terminus post quem non postanka Q-a suzimo do god. 1178, tj. kad se Kukari više ne javljaju u okolici Splita i Klisa. Naime, čini nam se da je lakše pretpostaviti da su Snačići kao pleme živjeli i u XII st., iako se javljaju u dokumentima XIII st. (ali za Snačiče znamo indirektno iz nekih drugih dokumenata iz prijašnjih vremena), nego da pretpostavimo da Kukari žive u XIII st. kad ih dokumenti spominju samo do u XII stoljeće.

Ad 3. Bribirski se knezovi Šubići ne uzdižu kao moćni knezovi i velikaši prije kraja XII stoljeća.⁶⁵ Od kraja XII st. Šubići nisu niže plemstvo i ne mogu biti u savezu s plemenom Lasničića i njima sličnih. Nižem statusu plemena Šubića odgovaraju prilike XII st. u Hrvatskoj. Zbog toga se mogu svrstati među one plemiće koje Q. navodi za to stoljeće. Slično se može ustanoviti i za rang ostalih plemića. Oni su u XII st. vjerojatno više manje jednaki po svojem ekonomskom, društvenom i političkom položaju. (Teško je nešto sigurnije reći jer nemamo dovoljno dokumenata za ova plemena u XII st.) U XIII, a osobito u XIV st. plemena koja spominje Q. nisu više ravnopravna. Pretpostavljamo da jedna takva ustanova kao što je ustanova 12-ero plemena u pol. XIV st., a tako isto i u XIII i potkraj XII st., ne bi mogla obuhvaćati plemena tako imovinski i politički diferencirana kao što su s jedne strane Šubići, a s druge npr. Poletčići, Lasničići, Čudomirići, itd., koji nisu igrali značajniju političku ulogu u Hrvatskoj u XIII i XIV stoljeću. Ustanova plemstva 12-ero plemena morala je očito obuhvaćati plemena koja su u datom momentu naše povijesti imala sličnu ekonomsku, društvenu i političku ulogu. Kasnije među njima dolazi do diferencijacije i do uzdizanja drugih plemena, koja su bila izvan te ustanove, npr. Krčkih knezova, Nelipčića isl.

Iz svega toga mogao bi se izvesti ovaj zaključak: Q. je drugorazredan povijesni izvor, u stvari zapis ili sastavak iz XII st., jer njegov sadržaj ne proturječi u svojim bitnim, osnovnim postavkama tadašnjim prilikama. Ustanova plemstva 12-ero plemena kraljevstva hrvatskog, koja je zapisana u Q-u,

⁶⁴ Smetnju takvom zaključivanju čine Snačići koji se spominju kao živi u XIII st., Čudomirići od 1207, Jamometići od 1240 (za te godine usp. Barada, n. dj., 209—210). Međutim, moramo pretpostaviti da su ta plemena živjela i u XII st., jer su predstavnici ovih nabrojanih plemena imali svakako roditelje iz XII stoljeća.

⁶⁵ Vj. Klaić, Bribirski knezovi, 21—23.

javlja se u prvorazrednim izvorima u pol. XIV stoljeća. Ta činjenica ipak ne proturječi datiranju Q-a u XII st. odnosno ranije nego u pol. XIV st., jer:

— u pol. XIV st. ne žive plemena Kukari i Snačići, koja se spominju kao članovi te ustanove;

— uzus da kralj traži od jednog plemena vojnu službu od 10 konjanika ne postoji u pol. XIV st.;

— plemstvo u Hrvatskoj nije plaćalo porez (marturinu) do XIV st.,

— oni plemići plemstva 12-ero plemena koji žive u pol. XIV st. nisu homogeni sloj i nisu svi niži plemići;

— ne postoji dokument da Ludovik I dopušta organiziranje saveza plemstva 12-ero plemena;

— ne postoji dokument da je Ludovik I savezu plemstva 12-ero plemena podijelio nobilitet, odnosno oslobodio ih plaćanja poreza i obvezao na vojnu dužnost od najmanje 10 konjanika.

Naprotiv:

— u XII st. živi pleme Kukari, koji su članovi ustanove 12 plemena, a poslije toga stoljeća ne živi više u okolici Splita i Trogira;

— postoji uzus u XII st. da kralj traži vojničku službu od 10 konjanika;

— hrvatsko plemstvo u XII st. ne plaća porez;

— plemići koji čine ustanovu plemstva 12-ero plemena u XII st. svakako su po svojem ekonomskom, društvenom i političkom položaju više manje jednaki;

— u XII st. ne spadaju sva plemena koja su nabrojena u Q-u u Lučku županiju.

Datirajući Q. u XII st., smatramo da je u svojoj biti tačna vijest sadržana u njemu da su predstavnici plemstva 12-ero plemena iz Hrvatske sklopili 1102. sporazum s Kolomanom, kako to (u ovom ili onom obliku) prihvaćaju gotovo svi stariji i suvremeni hrvatski povjesničari, a tako isto i određeni broj mađarskih povjesničara.

II

Prof. M. J. Dinić podvrgao je svojedobno kritičkoj analizi vijest da je u IX st., tačnije poslije smrti hrvatskog vladara Domagoja, a prije pojave kneza Zdeslava, vladao vladar imenom Iljko (876—878), kako se dotada smatralo u hrvatskoj historiografiji.⁶⁶ Zaključci do kojih je došao u svojoj analizi dokumenata bili su veoma zapaženi. Poslije njegovih istraživanja iz hrvatske povijesti srednjeg vijeka uklonjen je iz popisa hrvatskih vladara knez Iljko.

Dinić je usporedio dvije vijesti o Iljku sadržane kod venecijanskog povjesničara A. Dandola.

»Redakcija A« te vijesti glasi:

»Illico Sclavorum princeps ad de-
populationem terrarum Istriae po-
tenter advenit...«

»Redakcija B« te vijesti glasi:

»Eo tempore Yllicus Sclavorum
princeps contra pacis federa civi-
tates Istriae damnis et derobatio-
nibus flagellavit...«

⁶⁶ M. Dinić, O hrvatskom knezu Iljku, JIČ IV, 1938, sv. 1—2, str. 77—86.

Dinić upozorava da je knez Iljko kao povijesno lice vrlo sumnjiv iz ovih razloga:

— ime Yllicus — Illico« nije inače nigdje poznato u srednjem veku, niti kod Hrvata, niti kod ostalih Slavena... oblik Iljko je potpuno proizvoljna moderna tvorevina»;

— s knezom Iljkom kao nasljednikom Domagoja nameću se i kronološke poteškoće. Događaj o napadu na istarske gradove, koji je spomenut u navedenim Dandolovim bilješkama, prikazao je vrlo pouzdano i iscrpno Ivan Đakon. Prema izlaganju Ivana Đakona, napad na istarske gradove dogodio se za vladavine kneza Domagoja. Hrvatski povjesničari, npr. Šišić, Rački i drugi, da bi spasilu ovu kronološku poteškoću pribjegavali su različitim kombinacijama oko Domagoja i Iljka. Dinić, međutim, upozorava da »ovo rešenje ne čini nam se osobito srećnim«;

— obje vijesti o Iljku potječu iz tzv. »male kronike« A. Dandola. Postoje dvije recenzije »male kronike« A i B. Kronika A izvan sumnje potječe od A. Dandola. Kasnija su istraživanja istaknula, piše Dinić, da A. Dandolo vrlo vjerojatno nije autor recenzije B, nego neki njegov suvremenik. U recenziji A piše: »illico, Sclavorum princeps«, a u recenziji B: »Yllicus, Sclavoniae princeps«. Dinić zaključuje da je »Yllicus« recenzije B postalo od »illico« recenzije A, »koje može biti i običan prilog illico, a ne ime slavenskog kneza. Prerađivač Dandolove »male kronike« bi prema tome u nerazumevanju od adverbna načinio ime i dao mu odgovarajući latinski oblik Yllicus«. Za naše istraživanje o knezu Iljku jedino je mjerodavna, napominje autor, recenzija A. Prilog illico, nastavlja dalje Dinić, često se susreće u Analima dužda Andrije Dandola. Budući da je pisac recenzije B shvatio illico kao osobno ime i dao mu oblik Yllicus, »vremenska oznaka, iščezla pretvaranjem adverbna illico u imenicu, te je morao sa svoje strane dodati eo tempore... Prema tome imali bismo pri prerađivanju tekstu sledeću transformaciju: tunc > illico > eo tempore«. Dandolo ne zna ime vođe napada na Istru.

Protiv kneza Iljka kao povijesne ličnosti Dinić na kraju iznosi ove zaključke temeljene na spomenutoj analizi tekstova: »a) Ime potpuno nepoznato u srednjovjekovnim izvorima; b) Hronološko poklapanje vremena u koje se on stavlja sa vladavinom kneza Domagoja, uklanjano hipotezama; c) Recenzija B' male hronike ne potiče iz pera dužda Andrije Dandola; d) Sam Dandolo u Analima, svom glavnom delu, ne spominje kneza Iljka; e) Ivan Đakon, najstariji i najopširniji izvor za napad Slovena na istarske gradove, ne zna ništa o Iljku, a A. Dandolo je za odnose Venecije prema Slovenima imao njega pred sobom; f) Mogućnost da se Illico »recenzije A« male hronike A. Dandola svede na običan adverb illico, čime se uklanjaju protivurječnosti između tekstova koji nesumnjivo potiču od A. Dandola«.

Dok je Dinić u ovim izvodima još, uz stanovite rezerve, bio oprezan, odbacio ih je kad je izašlo novo izdanje Muratorija. U tom izdanju je G. Monticoli, neovisno o rezultatima M. Dinića, zabilježio da je vijest: »Illico, principe di Schiavonia«, zapisana u Sanuda, u stvari pogrešno tumačenje priloga »illico« iz male kronike A. Dandola. (»La notizia deriva con errata interpretazione

dell' averbio ‚illico‘ dalla cronaca breve di Andrea Dandolo»). Dinić je zaključio da poslije ove bilješke Monticolijeve »jedva može biti sumnje da knezu Iljku nema više mjesta u istoriji«.

Ovaj rezultat Dinićeva istraživanja bio je prihvaćen od hrvatskih i jugoslavenskih povjesničara. Otada knez Iljko ne figurira među hrvatskim knezovima.

Odajući dužno priznanje naučnom naporu M. Dinića da dođe do povijesne istine, ipak se može upozoriti na neke slabosti u njegovu zaključivanju.

Pisac »recenzije B« čini se, jedino je na spornom mjestu osjetio da »illico« nije prilog nego vlastito ime. Znači da je znao da postoji vlastito ime Illicus i da taj smisao može odgovarati tekstu »recenzije A«.

Da li možemo bez rezerve prihvatiti mišljenje samo nekolicine povjesničara da »recenzija B« nije djelo samog A. Dandola?

Ne čini se osobito uvjerljiv izvod da bi »illico« uvjetovalo oblik »eo tempore«. Radi se o dva različita adverba. *Illic*, *illico* je adverb mjesta, a *eo tempore* adverb vremena. Prema tome transformacija *illico* > *eo tempore* veoma je sporna.

Ono što je, po našem mišljenju, najvažnije jest to da u srednjem vijeku postoji vlastito ime Iljko, odnosno Ilcus, Il(i)cus. To je hipokoristik od Ilija. Prema tome, to nije »potpuno proizvoljna moderna tvorevina«. Npr. u Dubrovniku postoji Ilcus Bonda (1350—1372) i Helia (Ilcus) Saraca (1363—1408) i Ilcho Saraca (1423—1478).⁶⁷

Ne kažem da se zbog toga što postoji vlastito ime Ilcus, Iljko u našim dokumentima moramo u slučaju »kneza Iljka« vratiti na kombinacije Račkog i Šišića o toj ličnosti. Želja i nakana ovoga sastava i upozorenja bila je da utvrdimo da postoji vlastito ime Iljko i da se taj argument ne bi ubuduće mogao upotrebljavati u slučaju »kneza Iljka«. Ostaje i dalje da se analizira, da li je u »recenziji A« *illico* vlastito ime. Ako jest, da li se »*illico*, *Sclavorum princeps*«, može u tom slučaju negdje uklopiti u hrvatsku povijest između knezova Domagoja i Zdeslava, odnosno negdje drugdje u to vrijeme i oko toga vremena.

⁶⁷ Usp. I. Mahnken, Dubrovački patricijat u XIV veku, Beograd 1960, Genealoške table br. 18 i 71.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB